

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ

ԱՆՋԱՏԱԿԱՆՆԵՐԸ

I

ՆԱԽԱԴՐԵԱԼՆԵՐ

Տարիներ յետոյ դրել անջատականների մասին, առանց վերլիշելու ընդհանուր դրութիւնը, ժամանակներն ու տրամադրութիւնները՝ հնարաւոր է:

Կովկասահայութիւնը դիմաւորեց մեր դարը երկունքով: Արդէն նախորդ դարի վերջին տասնամեակում ունեւ կառավարութեան հալածանքները զգալի էին դարձել: Ծխական դպրոցների փակումը, մշակութային հաստատութիւնների դէմ յարուցւած հալածանքը, ծանր դրաքննութիւնը, եւ այլն ակներեւ էին դարձնում ուսուցման քաղաքականութեան սաստկացումը:

Հալածանքները հակադարձութեան տրամադրութիւններ էին ստեղծում: Ու մեր յիշողութիւնների մէջ դեռ թարմ է, թէ ինչպէս եկեղեցիում աղօթողներին «խրաչեցնող» քարոզներ էր ասում Գանձակի առաջնորդ Թաւաքայեան վարդապետը, ինչպէս «մայրենի լեզու» ուսուցանելու խմբեր էին կազմւում, խմորատիպ թերթեր էին լոյս տեսնում եւ այլն: Կրաւորական դիմադրութեան այս տրամադրութիւնը ընդհանուր էր կովկասահայութեան մէջ ամէն տեղ: Մինչեւ որ հասան եկեղեցական կալածքների դրաման դէպքերը, երբ հայ ժողովուրդը իր կրաւորական դիմադրութեան դիրքերից դուրս ելաւ ու իրեն նեւաւծ ձեռնոցը ընդունեց: Այս դէպքերով ահա սկսւում է ներուժ տրամադրութիւնների մի շրջան, երբ կովկասահայութիւնը, կարծ ժամանակէլայ ընթացքում, հսկայական քայլերով յառաջադիմում է կեանքի բոլոր առարկէշներում:

Հայագիտութեան, հայապաշտպանութեան շարժումը դառնում է տիրական, ինքնուրոյն, թարգմանական գրականութիւնը, հակառակ բոլոր հալածանքների, սկսում է աճել. այստեղ ու այնտեղ նորից նոր բռնկում են մշակութային-կրթական միութիւններ, ինչպէս Հայոց Գրաժամաբանական Ընկերութիւնը, Թիֆլիսի Հայուհեաց Ընկերութիւնը, Կրօնա-Պատմական Թանգարանը, Հայուհեաց Որբախնամ Ընկերութիւնը, Բազմի Հայոց Կուլտուրական Միութիւնը, չքաւոր երեխաներին օգնող «Լոյս» ընկերութիւնը, Կովկասեան Հայ Աշակերտական Միութիւնը, Հայոց

Դպրոցների Ուսուցիչների, Վարժուհիների Միութիւնը, Ազգա-
դրական Ընկերութիւնը, Բարեգործական Ընկերութիւնը եւ այլն:

Միաժամանակ մի շարք, իրար յետեւից տեղի ունեցող
համազգային դէմքերի կորուստները լարում ու պրկում են տրա-
մադրութիւնները — Ալիշան, Երեցեան, Արզար Յովհաննիսեան,
Քր. Միքայէլեան, Խրիմեան, Պոռչեան, Շահաղիղ եւ այլն...

Բայց անհամեմատ աւելի մեծ էին կոլկասահայութեան
նւաճումները յատկապէս տնտեսական բնագաւառում: 1901թ.
Թիֆլիսի 7929 տանտէրերից 4026ը հայեր էին: Հայերի շէնքերը
իրենց արժէքով մի քանի անգամ գերազանցում էին բոլոր մնա-
ցած շէնքերը: Բազում 5000 բուրլից բարձր եկամուտ ունեցող
բոլոր շէնքերից 19ը պատկանում էր ոռաններին, 117՝ թուրքե-
րին եւ 126՝ հայերին: Անդրկոլկասի առեւտրական բոլոր ճիւ-
ղերում եւ ամէն տեղ գերազանցութիւնը հայերի կողմն էր: Եւ
որքան բարձր էին ձեռնարկութիւնների դրամադուլանները, այն-
քան հզոր էր հայերի գերազանցութիւնը: Բազմի բոլոր խոշոր
առեւտրական ձեռնարկութիւնների կէսը պատկանում էր հայե-
րին: Անգամ Բաթումի խոշոր առեւտրական ձեռնարկութիւնների
մէջ առաջնութիւնը հայերինն էր*):

«Հայերի մասնակցութիւնը Բազմի նաւթարդիւնաբերութեան
մէջ գերակշիռ էր սկզբից»: Իսկ 1902թ. նաւթարդիւնաբերական
բոլոր խոշոր ձեռնարկութիւնները միասին արտադրել էին 521
միլիոն փութ նաւթ, որից 203 միլ. փութը՝ հայերը: Սեւ Քա-
միլիոն փութ նաւթ, որից 203 միլ. փութը՝ հայերը: Սեւ Քա-
ղաքի նաւթամշակ 33 առաջնակարգ գործարաններից 9ը հայկա-
կան էր, արտադրութիւնը՝ ամբողջի մէկ քառորդից աւելին:
1873 թւին Բազմի մէջ կար ընդամենը 747 հայ բնակիչ, դարա-
վերջին՝ 51,340: 1902 թւին Բաթումից արտահանւած նաւթա-
մթերքի 24 տոկոսը պատկանում էր հայերին: Անգամ Կոլկասի
սահմաններից դուրս նաւթի արդիւնաբերութեամբ, վաճառումով
եւ փոխադրութեամբ զբաղող 129 բաժնետիրական ընկերութիւն-
ներից 28ը հայկական էր՝ 76 միլիոն բուրլի դրամադուլով (թրե-
քական 3, վրացական 1, դրամադուլանները՝ 5 միլ. եւ կէս միլիոն
բուրլի):

Հայ բուրժուազիան այլեւս խիստ պատկառելի ոյժ եւ մե-
ծութիւն էր Կոլկասում: Անհերքելի մեծութիւն էր նաեւ հայ
բանուորութիւնը: 1904թ. տւեալներով, Բազմի նահանգում կային
35,835 արհեստաւոր, որից 9273ը հայեր էին: Նաւթարդիւնաբե-
րութեան մէջ զբաղմունք ունէին 11,217 հայ բանուոր եւ ծառայող-
ներ, որ կազմում էր ընդհանուր գումարի 24,4 տոկոսը: Թիֆ-
լիսի արհեստաւորութեան եւ ծխախոտագործարանների բանու-
րութեան կէսից աւելին հայեր էին: Ղարաբաղի մետաքսագոր-
ծարանների մէջ աշխատող հայ բանուորների գումարը 2735 էր
եւ այլն: Դարասկզբի առաջին խիւղ երեք-չորս տարւայ ընթաց-
քում հայ բանուորութեան թիւը 20-25 հազարից պակաս չէր:

*) Դ. Անանուն, «Քուսահայերի Հասար. Զարգացումը», հատ Գ. էջ

Մտաւոր-բարոյական վերելքի, տնտեսական փարթամութեան, դասակարգերի ձեւաւորման այս աննախընթաց շրջանում, հայ նախկին միապաղաղ կեանքը սկսել էր տարուբերել, շերտաւորւել, ձեղքւածքներ տալ: Նոր օրերի, նոր գործերի շրջան էր բացուում...

Եւ ուժերի, նախատրամադրութիւնների զարգացման այս շրջանին էր, որ զուգադիպեց ուսական առաջին յեղափոխութիւնը:

II

ԱՌԱՋԻՆ ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ

Դադարեց դուրս, «Վուլչի Վորոտա» դաշտի վրա՝ բաղմահադար ամբոխ. կերպարանափոխւած յեղափոխականներ, ճառեր, զօրքեր, ծովածաւալ շարժումներ... Գործարաններ, բանաւորներ, տօթ ու փոշի, տասը սոց. դեմոկրատ ու մէկ-մէկ դաշնակցական, հնչակեան, վէճ, մրցում — աշխատանքը, դրամադրութիւնը, «աղբալին հարցը», բանաւորը...

Բագուում եւս ցոյցեր ու թափօրներ. հերարձակ մագերով դրօշակակիր հրէուհի... «Հի՞նչ ա սլրտահել», «բունտ ա, բունտ, դալօ՛յ սամադրժանի»... «մաշալ-լա՛հ»... Կողակներ, մորակ, իրարանցում, կառքեր, ոստիկաններ, մի մարդ՝ քիւրց հոսող արիւն...

Պարապետ, եկեղեցի. մի քանի զոյգ աղօթող. Անանիա արքեպիսկոպոս. կերկերուն լաց ու քարող «սասանեալ ժամանակներին» մասին...

Եկեղեցու բակ եւ խուռներամ բազմութիւն. անվե՛րջ վէճեր՝ «մոմենտը», աղգ, «Զիֆոն», դասակարգ, «հող եւ աղատութիւն», Մարքս, Էնգելս, կապիտալիզմ, «բանաւորն ու գիւղացին», Դաւիթ, «Կապիտալի երրորդ հատոր», էջը. Պիէր Գիլար, Պրէստանտէ, Մշոյ դաշտ, Սասուն, «ի՞նչ է Դաշնակցութիւնը», «մի կոլոսալ կոնգլոմերատ»... Ու, յանկարծ, կողքից մի աւլտակ ու ծանրախոհ ծանուցում. «Հայերէն խօսի՛ր, չա՛ն որդի»...

Ահա այն ժամանակները, երբ սկսեց խմորւել անշատական շարժումը:

Յայտնի է, որ, փոքր ի շատէ, տեւական բնոյթ ունեցող հասարակական շարժումները մէկէն ի մէկ չեն ծնւում: Անշատական շարժումն էլ ունի իր նախապատմութիւնը:

Դեռ եւս 1899—1900 թւականներին դաշնակցական երկրորդ սարգշրջաններում խօսակցութիւններ էին լինում «կովկասեան գործունէութեան» մասին, այսինքն, այն ժամանակ, երբ դեռեւս գործունէութեան մասին, կամ գոնէ հայկական Կովկասոցիալ-դեմոկրատիա Կովկասում, պատմում է Մուսեանը: Դեռեւս 1901թ., այն ժամանակ, երբ հազիւ մի քանի սոց. դեմոկրատ անհատներ կային Բագուում, մի քանի ընդդիմադիր դաշնակցա-

այնպէս որ կարծես, թէ այդ ընկերները «սալդաթ գնացին»... Յիշում ենք նրանց մեծ, կէս թղթի վրա տպւած առաջին յայտագրից մէկ երկու խօսքեր, աւելի ճիշտ նրանց իմաստը՝ «գլուխ ենք խոնարհում Դաշնակցութեան մեծ նահատակների առաջ... բայց անհրաժեշտ է դործել նաեւ Կովկասում»:

Առանց տատանման կարող ենք ասել, որ հայ ս.-դեմոկրատների բաժանումը հսկայական ազդեցութիւն ունեցաւ Դաշնակցութեան երիտասարդութեան, աշակերտութեան վրա: Մտքերի շրջափոխութիւն, տարախոսքներ ստեղծեց: Բայց այդ ամենը տեղի ունեցաւ վերը յիշած նախնական շրջանում: Եւ որքան հայ սոց.-դեմոկրատները զիրքերը ճշտեցին, այնքան ազդեցութիւնը պաղեց ու, վերջ ի վերջոյ, մարեց: Նրանց յարուցած խնդիրների, մօտեցման ու լուծման կերպերի ժառանգութիւնը մնաց դաշնակցական յաջորդ սերունդներին, որով՝ անջատականները, իրենց շեշտաւած ինքնուրոյնութեան հետ մէկտեղ, որոշ գէպքերում եղան սոսկ կրկնողներ,

III

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Սակայն, պահելով հարցը առայժմ «տեղական գործունէութեան» նեղ շրջանակներում, չի կարելի ասել, որ Դաշնակցութիւնը զերծ էր այդ կարգի գործերից: Պէտք է միայն հաշիւ առնել այդ գործերի յատուկ շրջաններն ու բնոյթը, այլ կերպ անյարիր են դառնում դժգոհութիւնները նրա դէմ եւ ընդդիմադիր շարժումները նոյն ինքն իրեն Դաշնակցութեան մէջ դառնում են «մտացածին» բան, ինչ որ զուրկ է որեւէ բանիմաց հիմքերից:

Դեռ եւս հայ ս.-դ.-ների բաժանումից առաջ, եկեղեցական կալւածքների գրաւման գէպքերի շրջանում, Դաշնակցութիւնը հանդէս եկաւ «Հայ Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի» անւան տակ եւ փաստօրէն ինքն էր առաջ տանում շարժումը: Բայց գէպքերը սկիզբ առին 1903ի յուլիսին եւ վերջացան նոյն թւի սեպտեմբերին: Միաժամանակ կանգ առաւ նաեւ «Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէին» գործը, եթէ հաշուենք Յարութիւն Արամեանի ահաբեկումը, 1904թ. յուլիս 10ին: Այսպիսով, Դաշնակցութիւնը նախ դէմ էր տեղական բացայայտ գործունէութեան, ապա՝ արտօնում էր իրեն հանդէս գալ Կովկասում յատուկ գէպքերում:

Հայ սոց.-դեմոկրատների բաժանումից յետոյ Դաշնակցութիւնը մէկ քայլ եւս առաջ գնաց: Եւ Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը, որ տեղի ունեցաւ 1904թ. սկզբին, «ընդունելով մեր կազմակերպութեան մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը Կովկասեան յեղափոխական կուռի մէջ, որոշեց այդ վարել առայժմ ինքնապաշտպանութեան հողի վրա»:

Այս ծանուցմամբ այլեւս օրդեգրում էր բացայայտ կռիւ գործելակերպը, որով «Ինքնապաշտպանութեան Կենտր. Կոմիտէին» կարող էր իր անւան կցել նաեւ «Հ. Յ. Դ.» գրերը եւ դրծ

ածել կնիք: Դեռ եւս մնում էր միայն «առհասարակ», թէ՞ «յատուկ» դէպքերում գործելու խնդիրը: Եւ այս դէպքում Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները քարի պէս պինդ, անզիջող էին: «Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը ընդունելով հանդերձ, թէ իր հիմնական նպատակը եղած է եւ այսօր ալ է Օսմանեան Հայաստանի պատմական դատը, ճանչցած եւ վաւերացած միջազգային դաշնադրերով, չի կրնար սակայն անտես ընել հայ Ժողովրդի մարդկային իրաւունքների բռնաբարումի ծանր դէպքերը, որոնք վերջերս տեղի են ունեցած եւ սկսած են յաճախել թիւրքիայէն դուրս եւս, սկզբունքով ընդունեց պաշտպանել այդ կարգի իրաւունքները, Տակոտիկին վերապահելով որոշել՝ ինչ չափերով կատարել ինքնապաշտպանութեան այդ գործը»: («Քաղաքական Երրորդ Ընդ. Ժողովի ատենագրութիւններէ», Կոմիտէներու համար, 1905, Ժրմեւ, էջ 26-27):

Պարզապէս «չի կրնար անտես ընել», նշանակում էր հակառակ իր կամքին «չի կրնար»: Սակայն, ցաւը այն էր, որ «ի տես» առածն էլ մի բան չէր, որովհետեւ «մարդկային իրաւունքի բռնաբարումի ծանր դէպքերը» ոչ մի առումով յաջակցութեան մէջ չէին այդ օրերին Կովկասում տիրող դէպքերին, մտայնութեան ու տրամադրութիւններին: Նախ՝ «իրաւունքի» հասկացողութիւն չկար, յեղափոխութիւն էր: Յետոյ՝ «ինքնապաշտպանութիւնը» տեղին էր այն դէպքում, երբ յարձակում կայ, իսկ եթէ չկայ՝ ի՞նչ անես...

Որոշելով այս կարգի ընդհանուր սկզբունքներ՝ Ժողովը ճշտում էր մինչեւ անգամ տեղական խմբերի գործունէութեան սահմանը. — «Դաշնակցական բանւորական խմբերը, այն գործարաններու սահմաններուն մէջ, ուր անոնք կաշխատին, կը մասնակցին բոլոր բանւորական գործադուլներուն եւ շարժումներուն, երբ անոնք կապած են բանւորներու ընդհանուր վիճակի հետ այդ գործարաններու մէջ. իսկ ինչ կը վերաբերի գործարանական կեանքէն դուրս ցոյցերուն, որոնք կրնան առաջարկել ուրիշ կուսակցութիւններու կողմէն, բայց որոնց առիթներն ու նպատակը կրնան տարբեր ըլլալ, իւրաքանչիւր դէպքի համար մասնակցելու կամ չմասնակցելու խնդիրը կը վճռէ Պատասխանատու Մարմինը» (Անդ):

Ակնյայտ է, որ կամք չկայ: Եւ հէնց «կովկասեան գործունէութեան» հարցին մէջտեղ ընկնելը չարիք է: Այս չարիքի դիտակցութիւնն է որոշումների չեղած բնոյթի պատճառը: Բայց Դաշնակցութիւնը, այնուամենայնիւ, ինքզինքը հարկադրւած է զգում հեռէն հեռու հետեւելու դէպքերին, որքան ննարաւոր է քիչ զիջելու, այդ դէպքերին յարմարելուն ձգտումով:

Սա մի եղրակացութիւն է, որի դէմ առարկելու հիմք չկայ, բայց միաժամանակ մի այնպիսի եղրակացութիւն, որի արժէքը կախած է նրան տալիք մեկնութիւնից: Մենք բացէիքաց մերժում կախած է նրան տալիք մեկնութիւնից: Մենք բացէիքաց մերժում ենք Դաշնակցութեան այդ «յարմարելու քաղաքականութեան» մասին մինչեւ օրս տրւած հակադաշնակցական բոլոր մեկնութիւնները: Մերժում ենք, որովհետեւ՝ չխօսելով արդարութեան

մասին նրանց մէջ ճշմարտութեան հետք չկայ: Բայց «յարմար-
ւելու» ոչ այնքան «քաղաքականութիւնը», որքան ձգտումը ըն-
դունում եւ հաստատում ենք, իրրեւ մերկապարանոց մի փաստ:
Կարող ենք ասել մինչեւ անգամ աւելին. Դաշնակցութիւնը ոչ
միայն «յետին թւով» յարմարում էր Անդրկովկասի յեղափոխա-
կան դէպքերին, այլ եւ խուսափում էր ռուս միապետութեան
հետ գործ ունենալուց: Միայն պէտք է ասել, որ այդ վախը ոչ
դաշնակցականի անձի համար էր եւ ոչ էլ Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան համար, իբրեւ կուսակցութեան: Եթէ ընդունենք, որ
Դաշնակցութիւնը «բուրժուական է», պէտք է ընդունենք նաեւ,
որ այդ վախը բուրժուադիայի շահերը վտանգելու համար չէր.
Եթէ ընդունենք, որ իբրեւ կուսակցութիւն նա «իմպերիալիստա-
կան» է, ապա ուրեմն՝ այդ վախը իմպերիալիստների համար
չէր: Առհասարակ, ինչ որակում էլ տալու լինենք Դաշնակցական
կուսակցութեան՝ դրանով խնդիրը չի փոխւի, որովհետեւ հարցը
«որակման» ճէշ չէ, այլ էութեան: Իսկ այդ կուսակցութեան
էութիւնը այն է, որ նա՝ թէ՛ անձնական կազմով, թէ՛ կուսակ-
ցականօրէն անվախ է, հայերէն՝ «աւանտիւրիստ» է...

1904 թւի ամրան սկիզբներին, «Կովկասեան Հայ Աշակեր-
տական Միութեան» գործերով Բագրէից եկել էինք Ալեքսանդրա-
պոլ: Երկիր մեկնելու վրա էր թումանի խումբը, որ բաղկացած
էր 60-65 հոգուց: Խումբը իր կազմի մէջ ունէր ընտիր ու փոր-
ձառու կուռղներ. սարք ու կարգի տեսակէտով առաջին կատա-
րեալ խումբն էր. հետը ունէր մինչեւ անգամ մի քանի լրատար
աղաւնիներ: Յուլիսի 2ին, Օլթիի սահմանադրւում խումբը
նկատուց ռուս կողակների կողմից: Մանրամասնութիւնները
յայտնի են...

Քիչ անցած տխուր պատեհութիւն ունեցանք լսելու աշուղ
Փարհատի «նոր երգը».—

Քաջ թումանը,
Ձլսեց հերոսին՝
Դէմ դնել լռութին.
Զոհեցա՛ն միասին...

Ինչո՞ւ: — Որովհետեւ Դաշնակցութեան գործելակերպը
այդպէս էր... Երկու կրակի մէջ բռնած թումանը, դիմադրելով
թիւրք սահմանապահներին, մի՛ գնդակ անգամ չարձակեց թի-
կունքից խումբը ընաջնջող ռուս կողակների վրա: Որսորդ Գէորգն
էր «գոհեց միասին», որովհետեւ ուրիշ կերպ վարել չէր կա-
րող, քանի որ ենթակայ էր թումանին...

Ուրեմն, եթէ կամք լինի «քննադատութիւնը» քննադատու-
թիւնից բաժանել եւ ամէն մէկը կիրառել իր տեղում, մերկ ճշ-
մարտութեան համար դժուար չի լինի դալ այն եղբակացութեան,
մարտութեան համար դժուար չի լինի զալ այն եղբակացութեան,
որ միապետութեան դէմ չկուելու հարցը բոլորովին կապ չունի
դաշնակցականի ո՛չ անձի, ո՛չ կուսակցութեան հետ, կրկնում
ենք, այդ կուսակցութեան մինչեւ օրս տրւած բոլոր որակումները
հետ մէկտեղ — եւ այն էլ թէ՛ բոլորը միասին, թէ՛ զատ-զատ:

Սակայն, հարցը բոլորովին տարբերում է երբ կուլը անհրաժեշտ է «հայուլթեան» համար, իր՝ Դաշնակցութեան կարծիքով: Օ՛ր, այդ դէպքում այլեւս մտածելու, թէ ութիւններ չհարց չկայ.— «վառի՛ր»...

Ահաւասիկ եկեղեցական կալածքների դրաման դէպքերս: «Ամէն բան, ամէն բան մէկ կողմը դրէք. բոլոր թափով ելէք միապետութեան դէմ» — ասում էր Արամը, դէպքերից առաջ Բազում:

Ահաւասիկ հայ-թրքական ընդհարումների պատուհասը: «Զէնքով թուրք ա — խփեցէ՛ք, դիմադրող ոստիկան ա — խփեցէ՛ք, ո՛վ էլ բլի — խփեցէ՛ք» — այսպէս էր Նիկողի մեր ականջներով լսած հրամանը, որ նա տալիս էր առաջին անգամ բաց զէնքով փողոց իջնող մի խումբ փորձառու ահաբեկիչներին:

Ահաւասիկ նաեւ միապետութեան մեծ ու փոքր՝ դործակալներին շանթահարումը: Մի տեղ ապանւում է ոստիկան Դարդիֆունովը, մի ուրիշ տեղ՝ պրիստաւ Ալուշովը. մի տեղ վիրաւորւում է զաւառապետ Շմերլինդը, մի ուրիշ տեղ շունչն է փչում փոխգնդապետ Անդրէէէլը. մի տեղ ընկնում է ժանդարմ Դրոզդովը, միւս տեղը՝ գնդապետ Բըկովը. մի տեղ ուժրահար է լինում գեներալ-հասանդապետ Նակաչիձէն, միւս տեղը՝ գեներալ-հասանդապետ Ալիսանով-Աւարսկին... Ու մեծ թէ փոքր, զաւառապետներ՝ Բոգուսլաւսկի, Պաւլով, Աւայեանի. ոստիկանապետներ՝ Սախարով, Նաչչանսկի, Ջաւախով, Շումակեւիչ. լրտեսներ՝ Ուրալով, Կապտոնով, Գնուտով, Խասիւս, Բարդիւս. թաղապետներ՝ Սաւանիւի, Ֆէոդորով, Պոտշիւալով եւ այլն, եւ այլն...

Անդին դաւաճներում խումբ-խումբ, արագ-արագ, ոտքով, ձորերով, սարերով, քաղաքներից դէպի գիւղ, «տունը» պաշտպանելու համար...

Ի՞նչ է սա՛ վախ, թէ՞ յեղափոխութիւն...

Հայապաշտպանութեան հըօր թափն է այդ: Իսկ երբ հարցի պատասխանը այդպէս է դրում, մարդիկ հմտանում են այնպէս դասաւորել դէպքերն ու նրանց մեկնութիւնները, որից դուրս է դալիս, թէ՛

«Բոլոր լաւ դործերը, որ կատարել է Դաշնակցութիւնը հայ ժողովրդի դործն է, իսկ բոլոր վատ դործերը, որ կատարել է հայ ժողովուրդը՝ Դաշնակցութեան դործն է»:

Ցան ա՛յն է, որ սրա դէմ ոչինչ չի կարելի առարկել, առաւել եւս, որ Դաշնակցութեան մէջ շատ մարդիկ կատարել են վատ դործեր եւ յետոյ հեռանալով Դաշնակցութիւնից՝ քննադատել են կարելի է հաստատել այս կարգի մտայնութեան ու վերաբերմունքի դոյութիւնը, բնաւ հնարաւոր չէ պնդել, թէ մի ժողովրդի մէջ վատ դործեր չեն լինում, կամ մի կուսակցութեան մէջ լաւ դործեր չեն պատահում:

Այսպիսով մնում է հարց դնել, թէ ի՞նչ է, վերջապէս, Դաշնակցութիւնը կամ հայ ժողովուրդը, եւ խնդիրը փակել:

Հարցման մէջ արդէն որոշ պատասխան կայ, բայց՝ հրա-

պարակի վրա եղած բոլոր պատասխանների նման՝ նա էլ գոհացուցիչ չէ։ Այդպիսին, ի հարկէ, չի կարող լինել նաեւ մեր պատասխանը։ Խնդրի շուրջը եղած անվերջ սայթաքումների պատճառները շատ են, մեկնութիւնները՝ երկար։ Ընդհանրապէս, մութ ու չուսումնասիրւած մի խնդիր է դեռ։ Եւ կապ ունի մի խոշոր շրջանի դէպքերի բարեմիտ լուսաբանութեան հետ։ Այս վիճակով հարցը մինչեւ օրս նման է մի այնպիսի հասկացողութեան, որը հէնց որ ուղում ես ճշտել՝ չքանում է։ Այդպէս է հին Դաշնակցութիւնը։ Ճշտման պրոցեսում դեռ կարծես թէ հասկացողութիւնը քեզ հետ է, բայց հէնց որ դործդ վերջացաւ, նա արդէն իսկ չքացած է... ու ձեռքդ մնում է մի թղթի կտոր, որի վրա գրել ես, թէ Դաշնակցութիւնը «այս» է, այնինչ բոլորովին էլ այդ չէ...

Այս է պատճառը, որ հին (նախապատերազմական) Դաշնակցութեան մասին այժմ հնարաւոր չէ վճիռներ արձակել, այլ հարցի լուսաբանութեան համար կարելի է միայն կարծիքներ յայտնել։

Անջատականների կարծիքը այն էր, որ Դաշնակցութիւնը կուսակցութիւն չէ։ Եւ, իսկապէս, որեւէ տեղ կուսակցութիւն լինելու համար անհրաժեշտ է, որ նրա կողքին դռնէ մէկ հատ ուրիշ կուսակցութիւն էլ լինի. «մէկ կուսակցութիւնը» կուսակցութիւն չէ, այլ կերպ չքանում է կուսակցութեան հասկացողութիւնը՝ վերածելով հոսանքի, մտայնութեան, շարժման եւ այլն, ինչպիսին եւ է փաստօրէն Դաշնակցութիւնը։

Բայց այդ բոլորից Դաշնակցութիւնը մի հիմնական տարբերութիւն ունէր, որ արդիւնք էր միջանցական դրութեան. կուսակցութիւն լինելու համար նա շատ էր, իսկ համայնապարփակ հոսանք լինելու համար՝ քիչ։

Այն հարցը, թէ ինչու հայ կեանքի մէջ միաժամանակ մէկ կուսակցութիւնից աւելին չի եղել (Արմենական, Հնչակեան, Դաշնակցական կուսակցութիւնները փաստօրէն յաջորդեցին իրարու), բաց մնացած մի հարց է։ Ամբոխային հայեցողութիւնը մեկնում էր այդ Դաշնակցութեան «միահեծանութեամբ», առանց մտածելու, որ նոյն ինքն այդ «միահեծանութիւնը» հետեւանք է միակուսակցական վիճակի, որն իր հերթին արդիւնք է հայ կեանքի՝ մէկ կողմից՝ ընկերային տեսակէտից յետամնաց, միւս կողմից՝ քաղաքականապէս չեչուած ու գերակշռող պատմական կայուն մի դրութեան։

Իբրեւ հարադատ ծնունդը այդ դրութեան, Դաշնակցութիւնը ոչ միայն կուսակցութիւն չէր, այլ եւ գաղափարի մէջ հիմնաւորապէս դէմ էր «կուսակցութիւնների»։ Եւ այս դէպքում յանձին Դաշնակցութեան հայ քաղաքական կեանքն էր հանդէս դալիս, որի համար անհրաժեշտ է «միաբանութիւն»։ Ժամանակին ամէն տարբեր երանդների քաղաքական հոսանքներ կարող էին այդ կուսակցութեան մէջ տեղ բռնել — «հայ ես՝ դաշնակցական ես»։ Եւ արդէն նախապէս այդ կուսակցութիւնը հայ յեղափոխականներին դաշնակցութիւն էր։

Սակայն, իբրեւ հայ հասարակական-քաղաքական կեանքի տիրական հոսանք, Դաշնակցութիւնը մտաւոր-քարոյական ուսմունք չէր, այլ գործ ու շարժում: Միաժամանակ նա սահմանադրող չէր, այլ գործադրող, յանձնակատար, կտակակատար: Այսպիսով, ինդիր կարող էր լինել Արովեանից, Բաֆֆիից, նրանց նախորդներից, յաջորդներից մնացած «կտակի» հիմնական հարցերի, նրանց գործադրութեան ընդհանուր ուղիների, այսինքն՝ թրքատեացութեան, ռուսասիրութեան, «Աղասի»ների, «Խենթ»երի, «Կարօ»ների, «Դաւիթ Բէկ»երի եւ այլն «հայդուկային» գործեակերով՝ եւ ոչ թէ Դաշնակցութեան՝ մասին:

Նրանք, որ տարիներ յետոյ նեղութիւն յանձն կառնեն ծանօթանալու անջատական սակաւաթիւ գրականութեան, կը անանեն, որ ինդիրը այդ ձեւով էր գրւած: Անշուշտ, տարածայնութիւնների, վիճարանութիւնների, սուր պայքարի, փոխյարաբերութիւնների լարւած շրջանում ասել ու գրել է շատ բան: Եւ, սակայն, անգամ դրանց բուն հիմքը տեսական անհամաձայնութիւնն է, հարցերի տարբեր մօտեցումը, լուծումները, հին արժէքների «վերագնահատութիւնը», ինչպէս եւ կոչւեցաւ անձատականների ամսագիրը:

IV

«ՆԱԽԱԳԻԾԸ»

Երրորդ Ընդհանուր ժողովի տարտամ որոշումները խիստ աննպաստ դրութեան էին մատնել Դաշնակցութեան մէջ աշխատող երիտասարդութեան՝ այլ ընկերայական կուսակցութիւնների հանդէպ: Ծիշտ է մեզ՝ ժամանակի երիտասարդներին անյայտ էին այդ որոշումները, բայց ըստ երեւոյթին, նրանց ընդհանուր ոգով էր առաջնորդւում Բազէի Կենտ. Կոմիտէն, որի հետ բանւորական շրջաններում աշխատող ընկերները, գրեթէ միշտ, ընդհարման մէջ էին՝ ընթացիկ գործերի շուրջ: Այդ կարգի մի շարք խնդիրներ ունեցաւ Բիրի-էյրաթի ենթակոմիտէն, որի կազմի մէջ էինք 1905ից մինչեւ անջատում: Բայց Կենտ. Կոմիտէի անդամների մէջ բացառութիւններ կային եւ գրանցից մէկն էր Լ. Թադէոսեանը, որը մէկ անգամ «ձեռքի տակից» գրամական խոշոր փոխառութիւն է արել ենթակոմիտէին «Արամաղդ»ի մէկ ծանր գործադուլը յաջողութեամբ պսակելու համար: Սրանով, ի հարկէ, չենք ուզում ասել, որ Կենտ. Կոմիտէի մնացած անդամները վիպեալ հակաբանւորականներ էին: Ծիշտ չէ այդ ու անյարիր մարդկանց նկարագրի հետ: Երեւոյթը հասկացողութիւնների՝ կամ ասելի ճիշտ՝ անհասկացողութիւնների հետեւանք էր:

Այդ դրութիւնը աւելի ծանրացաւ հայ-թրքական ընդհարումների շրջանում: Բուն ընդհարումների ընթացքում վէճ չկար ոչ միայն կուսակցութեան շարքերում, այլ եւ զբոսի հակառակորդ կուսակցութիւնների հետ: Մեր խօսքը ընդհարումներին անմիջապէս յաջորդող օրերի մասին է:

Այսօր, երբ հնարաւորութիւն կայ նոր ու փաստաւրից ուսումնասիրութեան միջոցով (Ա. Գիւլիսանդանեան «Հայրենիք» ամսգ. 1933թ.) փրագեկ դառնալու դէպքերի շարժառիթներին, սլաւոններին, այստեղ աւելորդ է դրանց վրա երկար կանգ առնել: Միապետութեան յաջողեց հայ յեղափոխական ժողովուրդը դէպքերի յորձանքից յետ քաշել՝ իր դործերի կադաւորումը դիւրացնելու համար: Բանիմաց հաշիւ էր: Բայց դէպքերի հետեւանքները դրանով չսահմանափակեցին: Նրանք նոր, սեւ «դարադուլութիւն» բացին հայ ժողովրդի համար, որի ասելիքները յետոյ արտի իմացէին... Այդ նեղ օրերին, որտեղից որտեղ, «անկոչ հիւրի» սէս, յանկարծ, դուրս արձաւ «Կովկասեան դործունէութեան Նախագիծը»: Այժմ հաճելի է կարդալ այդ վաւերագիրը, իսկ այն ժամանակ ում ասում էին՝ կարդացել՝ ես, ցատումով դուռն էր՝ «դէ՛, էսա, դործում ենք էլի՛, ի՛նչ նախագիծ-մախագիծ»: Եթէ ասէիր, թէ այդ դործը տարբեր է, պիտի բարկանար, թէ՛ հիմա էլ «տարբեր» դուրս եկաւ...

Դէպքերի ընթացքում Դաշնակցութիւնը դարձաւ ազդեւ պետութիւն. հող (հայկական թաղեր, գիւղեր), իշխանութիւն, ժողովուրդ՝ աղբային-դաշնակցական էր: Հին ու ռիսկիւմ հակառակորդները «սլաւաւոր քաղաքացու» վիճակ ունէին — «հայ» էին. վերջապէս: Իսկ նաւթարդիւնարներ հայ բուրժուազիայի ընթացքը դէպքի Դաշնակցութիւնը այն էր, թէ՛ «դու ես, որ կաս»: Հասկանալի է, ահաբեկած էր: Միւս կողմից թուրքը հարուստ-աղքատ էր հարցնում եւ աշխատում էր, առաջին հերթին, դանակի հարուստի փորը կոխել: Բայց մտնելով Դաշնակցութեան հովանուրում էր փորը կոխել: Բայց մտնելով Դաշնակցութեան հովանուրում էր յանդուրժութիւնը եւ յարմարումը դառնում էր բացայայտ «Դաշնակցականութիւն»: Այս էլ հասկանալի է — վտանգը տեւական բնոյթ էր ստանում: Միաժամանակ ինքնասպառնալիքեան ծանր ու տեւական դործը որոշ կախման մէջ էր դնում Դաշնակցութիւնը այդ բուրժուազիայից ու կատարում էր այն, ինչ որ անցեալի բովանդակ սլաւոնութեան անյարիր էր: Հայրենամերժ հայ բուրժուազիան փող էր տալիս, դէնք էր դնում, դիւնոր էր պահում, բացառապէս հայ բանւոր էր բանեցնում ու ինքզինքը ամէն կերպ ապահովելով՝ «տանկախայական դատ»ի համար կուրծք էր ծեծում: Իսկ այս հողի վրա առաջ էր դալիս նաեւ դադափարների ներդաշնակութիւն...

Ուժերի, հոսանքների այս փոխադրեցութեան շրջանում, հայ յեղափոխական մտաւորականութեան համար ստեղծւում էր մի խիստ ծանր վիճակ. Դաշնակցութեան մէջ քանակը դաւանում էր որակ... Կուսակցութեան մէջ այդ հասկանում էր նրա փայլուն դէմքերից մէկը՝ Խաթալը եւ «դոման» ու «կուսակցութեան բիւրեղացման» ընդարձակ յօդածաշարներով («Երկիր», 1907, հոկտեմբեր) աշխատում էր ելք գտնել: Երիտասարդ շարքերում այժմ տեսնուում էր ելք գտնել, դէպքերի ընթացքում մոռացած, քաղաքացիութիւն էր ստանում, դէպքերի ընթացքում մոռացած, «նախագիծը»: Ներկայացնելով այդ մուրհակը Դաշնակցութեան

պատասխանատու մարմիններին՝ երիտարարդներ հատուցում էին պահանջում: Միւս կողմից «նախագիծը» դեռ նախագիծ է, որ «առաջարկւած է դաշնակցական մարմիններին եւ ընկերներին իրենց գիտողութիւնները յայտնելու՝ Ընդհանուր Ժողովին ներկայացնելու համար»: Եւ միաժամանակ աճում է «հակաանխաղճական» կամ Միհրանական շարժումը, որ նախապէս ջինջ, դադափարական շարժում էր: Անգործ չէ նաեւ Դաշնակցութեան մէջ բոյն դրած բուրժուազիան: Հաղիւ-հաղ աղատած թուրք-թաթար միապետական բլոկի սարսափներից՝ այժմ նա կանգնել էր մի նոր վտանգի առջեւ՝ ընկերվարութիւնը: «Եղբայրը եղբո՞ր դէմ» եւ այն էլ ա՛յսպիսի պայմաններով, Դաշնակցութեա՞ն միջոցով, այդ ո՞ր օրից սկսած եւ ի՞նչ հիմքերով, իսկ «հին ծրագի՞րը», «ազդային հա՞րցը», «տաճկահայկական դա՞տը»... Եւ նոս նոր պատուանդան, նոր բոյն, նոր ոյժ է փնտրում Դաշնակցութեան շարքերում. միհրանական շարժումը դառնում է բուրժուա-աղատական ձգտումների յենարան, իսկ «Մշակ» թերթը պարզում, մէկ-նարանում է «պլատֆորման».— «ինքնապաշտպանութիւն կոչկատում, յեղափոխութիւն միայն Տաճկահայաստանում»...

«Դարերից ի վեր հայկական համազգային անդորր լճի մէջ նեխւած ջրերը այսօր իրար են անցել եւ տարբեր հոսանքները իրար են դարձնում չտեսնւած, դոնէ քրիստոնեայ մարդու համար չտեսնւած ուժեղութեամբ», գրում էր Մուսեանը: Եթէ «դարերից ի վերը» դուրս հանենք, մնացածը իրողութիւն է: Եւ աշն հարցը, թէ ինչպէ՞ս պէտք է դուրս ելնել այդ «նեխւած ջրերի» միջից Մուսեանը պարզաբանում է իր առաջին գրքոյի մէջ, որը կրում է «Ժառանգի է սրափնիւ» վերտառութիւնը:

Պրագա

(վերջը յաջորդ անգամ)

